

Lezing Daantje Meuwissen
bij het 10-jarig jubileum van de Stichting Jacob Cornelisz. van Oostsanen
Vrijdag 12 maart 2010

Hier in de kerk waar we vanavond bijeen zijn opende Rudi Ekkart, directeur van het Rijksbureau voor Kunsthistorische documentatie, op 8 oktober 2000 de eerste tentoonstelling van onze Stichting, met replica's van de schilderijen van Jacob Cornelisz. van Oostsanen. Ekkart hield een praatje waarin hij vermeldde dat kunsthistorici nog wel eens twijfelden aan de Oostzaanse herkomst van Jacob Cornelisz., en dat ze hem daarom ook wel Jacob Cornelisz. van Amsterdam noemen.

De vraag of Jacob Cornelisz. nu echt uit Oostzaan kwam, wordt ons nog steeds heel vaak gesteld. Maar anders dan tien jaar geleden, weten we nu echt zeker dat Jacob uit Oostzaan kwam, en hoeven kunsthistorici hem niet meer Jacob van Amsterdam te noemen. We hebben dus zeer gegronde redenen om vanavond in Oostzaan onze geliefde schilder te gedenken en het tienjarig jubileum van onze Stichting te vieren. Het aantonen van deze Oostzaanse herkomst is één van de vele kunsthistorische hoogtepunten die wij als Stichting hebben meegemaakt in de afgelopen tien jaar. We weten nu veel beter dan tien jaar geleden wie 'de ware Jacob' was, welke schilderijen van hem zijn en welke ten onrechte door kunsthistorici zijn geplaatst in wat je zou kunnen noemen de [tussen aanhalingstekens] 'vergaarbak Jacob Cornelisz.': alles wat 16^e eeuws is en ook maar enigszins Noord Nederlands oogt werd in het verleden namelijk al gauw Jacob Cornelisz. genoemd. Dankzij het werk dat wij als stichting gezamenlijk verricht hebben en de bekendheid die we hem gegeven hebben, weten we nu meer van zijn werkmethoden, hebben we beter zicht op zijn opdrachtgevers, en hebben we Jacobs oeuvre zelfs kunnen uitbreiden met nog onbekende schilderijen.

Een aantal van deze cruciale momenten van inzicht uit de afgelopen 10 jaar wil ik vanavond met u delen. We hebben spectaculaire doorbraken in de kennis over Jacob Cornelisz. beleefd, maar uiteraard waren er ook momenten van teleurstelling. In ongeveer 20 minuten wil ik vijf van deze onderwerpen de revue laten passeren, voordat wij weer verder luisteren naar de prachtige muziek uit Jacobs tijd.

1. De Oostzaanse herkomst van Jacob Cornelisz. van Oostsanen

Ik zei het net al, de vraag of Jacob inderdaad uit Oostzaan kwam, wordt ons nog steeds vaak gesteld. De schrijver-schilder Karel Van Mander vermeldde in zijn *Schilder-boeck* uit 1604 al dat 'Jacob Cornelisz afkomstig was 'van Ooszanen'. Maar Van Mander haalde de informatie die hij publiceerde over vooraanstaande Nederlandse schilders uit mondelinge bronnen. Hij ging bij de nazaten van de schilders of hun dorpsgenoten op bezoek, en voor Jacob geldt, dat deze informatie bijna honderd jaar na zijn dood werd opgetekend. Heel veel zekerheid kunnen wij aan deze uitspraak van Van Mander dus niet ontleen. Een andere, overtuigendere bron werd ons bekend gemaakt door de voormalige conservator van het Rijksmuseum, Wouter Kloek (is hij er?). Hij wees ons op deze tekening, die aan Jacob wordt toegeschreven, en die zich bevindt in de Bibliotheque Nationale in Parijs. Rechtsonder in de hoek bevindt zich een moeilijk leesbare signatuur, namelijk 'Warr van Ossanen' of 'War van Ossanen'. We weten niet of deze tekst authentiek is, maar het handschrift is in ieder geval vroeg 16^e eeuws en de tekst kan dus niet heel lang nadat de kunstenaar de tekening maakte op het papier zijn gezet. Omdat de stijl waarin de tekening gemaakt is sterk overeenkomt met die van Jacob, maakt deze tekst duidelijk dat onze meester Jacob War of Warre heette en dat hij inderdaad uit Oostzaan afkomstig was.

En dit is interessant, want de kleinzoon van Jacob, Jacob Dircksz, die net als zijn grootvader (en ook zijn vader Dirk Jacobsz) schilder was, gebruikte ook de naam War of Warre. In archiefstukken komt zijn naam diverse keren op deze manier voor.

Nieuwsgierig gemaakt door deze gegevens heb ik vervolgens het signatuur van Jacob opnieuw bekeken, omdat zo'n monogram vaak werd samengesteld uit de initialen van de kunstenaar, soms gecombineerd met een teken dat niet altijd maar wel kán verwijzen naar de persoonsnaam van de schilder. Jacob signeerde met de initialen I van Iacob en niet met de O van Oostzaan maar een A van Amsterdam, verwijzend naar de stad waar hij werkzaam was en waar hij waarschijnlijk commercieel gezien mee geassocieerd wilde worden. Tussen deze initialen vinden we een merkteken, dat nooit eerder geïdentificeerd was maar dat men met deze kennis over Warre heel gemakkelijk kan lezen als een V en een ondersteboven geplaatste W. De signatuur laat zich dus lezen als Iacob Warre van Amsterdam.

Er is dus vanwege deze tekening naar mijn mening geen reden meer om te twijfelen aan de herkomst van Jacob War of Warre van 'Ossanen'. Deze

gegevens werden in de Jacobsbode van 2003 gepubliceerd, en zijn nu te vinden op de website van het Rijksmuseum. De dag na de publicatie kopte het Noordhollands Dagblad 'Schilder Jacob wàs echt 'Van Oostsanen.'

2. Het zelfportret blijkt geen zelfportret te zijn

En dan ga ik maar meteen over naar een wat pijnlijke situatie. Dit portret, een van de paradepaardjes van het Rijksmuseum te Amsterdam, dat nu tijdens de verbouwing van het Rijksmuseum te zien is in het Amsterdams Historisch Museum, is al sinds jaar en dag bekend als zelfportret van Jacob Cornelisz. van Oostsanen, geschilderd in 1533. Toen het Rijksmuseum in 2006 en 2007 een bestandcatalogus samenstelde van Nederlandse kunstenaars geboren vóór 1500 in de collectie van het Rijksmuseum, werd ik benaderd voor het onderzoek naar de schilderijen die aan Jacob Cornelisz. of zijn atelier worden toegeschreven. Dit was voor mij als kunsthistoricus een uniek moment om in een van de mooiste oude-kunstmusea van Nederland te mogen werken, een kans die ik waarschijnlijk niet had gekregen als ik mij niet met Egbert en Barbara had verenigd in de Stichting Jacob Cornelisz. van Oostsanen.

Ik heb de tijd niet er uitgebreid op in te gaan, en in de voorlaatste Jacobsbode is het hele verhaal over dit portret uitvoerig besproken. Maar in essentie gaat het hierom: we weten dat de afgebeelde man Jacob Cornelisz. is, omdat op dit dubbelportret dat Jacobs zoon Dirk circa 1550 maakte, zijn ouders geportretteerd zijn. Onder het portret van deze vrouw, Jacobs vrouw Anna, zit exact hetzelfde portret als in Amsterdam, zo blijkt uit röntgenfoto's. In eerste instantie had Dirk zijn vader dus weergegeven terwijl hij werkte aan zijn zelfportret.

De houding van de geportretteerde is kenmerkend voor een zelfportret: hij zit een beetje gedraaid omdat hij zijwaarts in een spiegel heeft gekeken. Vanwege de relatie met het schilderij van Dirk Jacobsz, en de aanwezigheid van Jacobs signatuur op de cartouche – dit geschilderde papiertje -, bestaat er geen twijfel over dat we te maken hebben met een portret van Jacob Cornelisz.

Toch kan hij dit schilderij niet zelf geschilderd hebben. - Onder zijn signatuur lezen we het jaartal 1533, maar uit archiefdocumenten weten we dat Jacob in elk geval op 18 oktober 1533 al overleden was, en mogelijk stierf hij zelfs al in 1532. In dat jaar werd namelijk een van zijn huizen in de Kalverstraat in Amsterdam buiten zijn aanwezigheid verkocht. Dat wijst erop dat de eigenaar toen al overleden was of in ieder geval niet meer in staat was de verkoop zelf te

regelen. Als Jacob inderdaad in 1532 stierf, dan kan dit geen zelfportret zijn geweest.

Maar belangrijker is dat dit schilderij schildertechnisch sterk afwijkt van de overige schilderijen van Jacob. Het verfoppervlak is hard en glad, de verf is dun uitgesmeerd, terwijl de meeste schilderijen van Jacob zich kenmerken door dikke verflagen die tekenachtig zijn aangebracht met een klein en stevig penseel.

De afwijkende schildertechniek gecombineerd met het feit dat Jacob in 1533 of zelfs al in 1532 was overleden, maakt duidelijk dat wij hier niet te maken hebben met een zélfportret van Jacob. Waarschijnlijk gaat dit schilderij wél terug op een zelfportret, dat in het atelier als voorbeeld werd gebruikt maar later verloren is gegaan. Het portret van Jacob ziet er niet alleen hetzelfde uit als op het schilderij van Dirk, het is ook exact even groot [dia]. Dat maakt duidelijk dat er in Jacobs atelier een zelfportret van de meester moet zijn geweest dat als model diende, bijvoorbeeld een karton, dat steeds opnieuw en ook spiegelbeeldig gebruikt kon worden.

Ik denk dat dit schilderij uit het Rijksmuseum gemaakt is na Jacobs dood door een van zijn zonen of ateliermedewerkers, om de herinnering aan de overleden kunstenaar levend te houden. Daarom staat zijn signatuur en wellicht ook wel zijn sterfjaar zo prominent op het schilderij vermeld. Wie dit portret heeft gemaakt weten we niet. En eerlijk gezegd vind ik dat ook niet zo relevant, want het beeld wordt er niet minder mooi door nu wij weten dat Jacob het niet zelf geschilderd heeft. Het stelt Jacob voor, dat staat vast, en daarom gebruiken wij het ook als het beeldmerk van onze Stichting.

3. Een drieluik herenigd?

En nu over naar een echt spectaculaire ontdekking, die plaatsvond in november 2008. Veilinghuis Sotheby's in Amsterdam bood in hun najaarscatalogus deze paneeltjes te koop aan met afbeeldingen van de heilige Andreas en de heilige Hiëronymus, die, aldus de catalogus, omstreeks 1500-1510 geschilderd zouden zijn door een Zwitserse meester. Jan Piet Filedt Kok, oud-hoofdconservator oude schilderijen van het Rijksmuseum (is hij er?), zag deze schilderijen en had onmiddellijk zijn bedenkingen. Hij belde mij op en vroeg of ik wilde komen kijken, omdat hij dacht dat er twee Jacob-paneeltjes te koop werden aangeboden.

Uiteraard keek ik meteen, voordat ik naar Amsterdam reisde, in de veilingcatalogus en ik herkende onmiddellijk de stijl van Jacob. Geweldig, als de Jacobjes zo op ons afkomen!

Maar het wordt nog spectaculairder. Onmiddellijk toen ik de paneeltjes in het echt zag, ging er een schok van herkenning door mij heen: ze leken wel héél sterk op dit paneel met een Kroning van Maria, dat in het bezit is van één van onze enthousiaste leden (is Joop er?). Ik had meteen het vermoeden dat deze drie paneeltjes wel eens samen een drieluik kunnen hebben gevormd

We hebben de eigenaar van dit paneel meteen gebeld, en hij is met zijn schilderij naar Sotheby's afgereisd, waar we gezamenlijk met een aantal experts de drie schilderijen naast elkaar hebben gezet en uitvoerig hebben bekeken. Iedereen was het erover eens dat deze stukken inderdaad bij elkaar gehoord konden hebben. Dit werd bevestigd toen we de paneeltjes omdraaiden: er bleken op de achterkanten identieke groene inventaristekens te staan (dia), de letters CMA die we nog niet hebben kunnen thuisbrengen.

Mede omdat de schilderijen gecatalogiseerd waren als Zwitsers, trokken ze weinig aandacht, en heeft de eigenaar van het middenpaneel ook de twee bijbehorende paneeltjes op deze veiling kunnen kopen.

In de kranten werd het zeer breed uitgemeten [dia]. We hebben de Telegraaf gehaald, het Noord Hollands Dagblad, Utrechts Nieuwsblad, Trouw, en diverse websites maakten melding van deze ontdekking. De kranten meldden allemaal dat 'een middeleeuws drieluik herenigd was'. Maar de waarheid moet gezegd worden: deze voorstellingen van Andreas en Hiëronymus zullen op de buitenkanten van de zijluiken gestaan hebben, zo immers zien laat-middeleeuwse triptieken er uit. Wat er op de binnenkanten gestaan heeft, is nog onbekend.

4. Een triptiekje bij Sotheby's

Een teleurstelling nu. We blijven bij veilinghuis Sotheby's, in 2002 dit triptiekje aanbood waar we allemaal onmiddellijk verliefd op werden, Egbert, Barbara, Jan Dirk en ikzelf. En ik ben er nog steeds verliefd op, maar het is weg en we weten niet waar het zich bevindt omdat het veilinghuis ons niet mag medelen wie het gekocht heeft.

Het is het kleinste drieluik dat wij van Jacob kennen: het is 30 cm hoog en als de zijpanelen open zijn is het 48 cm. breed. U moet zich dus voorstellen dat het triptiekje uitgeklaapt iets groter is dan een A-4tje. Zoiets kleins kennen we niet van Jacob, sterker nog, dergelijke kleine schilderijtjes zijn zeer, zeer zeldzaam. Waarschijnlijk functioneerde dit stukje als een huisaltaartje, aan de hand waarvan de personen die afgebeeld zijn herdacht konden worden en men voor hun zielenheil kon bidden. Het is ook mogelijk dat het als een reisaaltaartje fungeerde,

dat gemakkelijk meegenomen kon worden. De afgebeelde personen zijn niet geïdentificeerd, maar het is duidelijk dat het leden zijn van een Franciscaner monnikenorde en dat de kindjes in de witte kleedjes al overleden waren toen het schilderij werd gemaakt.

We wilden dit schilderij met zo'n charmant en bijna intiem karakter dolgraag aankopen. Enkele sponsors hadden zich reeds bereid verklaard om mee te betalen, en zo hadden wij, dankzij het lobby-werk van Egbert en Barbara, vlak voor de veiling van 14 mei 2001 een budget van 20,000 euro. Het schilderijtje was voor 15.000 tot 20.000 aangeboden. Maar het ging mis: er was een zeer enthousiaste telefonische bidder, die dus niet bij de veiling zelf aanwezig was, die al snel tot 20.000 euro bood. Jan Dirk was nog zo brutaal om zonder overleg tot 22.000 euro te bieden, maar er dook nog een derde geïnteresseerde op en zo werd het schilderijtje uiteindelijk voor 35,000 euro verkocht, maar niet aan ons. Ik heb Egbert nog nooit zo teleurgesteld gezien als die middag.

5. Enkele toeschrijvingen, uitbreidingen en afschrijvingen

En dan heel kort aangestipt nog enkele momenten van inzicht over Jacob Cornelisz.

Deze vreemde eend in de bijt is definitief uit het oeuvre geschrapt: het portret van de Oostfriese graaf Edzard I. Het schilderij hoeft naar mijn mening niet eens in Jacobs omgeving geplaatst te worden, maar moet gemaakt zijn door een Duits, of liever gezegd Saksisch schilder die zich baseerde op het werk van Lucas Cranach de oudere. Wij nemen dit portret dan ook niet meer op, en ook op de website van het Rijksmuseum, waar zich een kopie naar dit schilderij bevindt, is het werk van Jacobs naam afgehaald.

Ook deze achterglasschildering, die eveneens al lang aan Jacob wordt toegeschreven maar niet als typerend voor hem kan worden beschouwd, hebben wij, naar aanleiding van het werk dat ik in het Rijksmuseum heb verricht, buiten het oeuvre geplaatst. De achtergronden voor deze afschrijving zijn te lezen op de website van het Rijksmuseum.

Het plafond in Alkmaar, dat op dit moment gerestaureerd wordt door Willem Haakma Wagenaar en Edwin van den Brink, kan naar onze mening én de mening van de restauratoren die zich jarenlang hebben verdiept in de schildertechniek,

nu toch echt op naam van Jacob Cornelisz. worden gezet. De achtergronden voor deze toeschrijving hebben wij uiteengezet in de laatste Jacobsbode.

Gerestaureerde delen van de schilderijen waren het afgelopen jaar één voor één te zien in het Stedelijk Museum in Alkmaar, - u kunt het laatste onderdeel daar nog tot 29 maart bekijken.

Het plafond van de kerk in Naarden daarentegen moet na jarenlange discussie naar onze mening niet langer met Jacob geassocieerd worden, ondanks dat er kopieën naar de prenten van Jacob op zijn afgebeeld. Hoe graag men dit ook zou willen, vooral in Naarden zelf, het feit dat er prenten van Jacob gekopieerd zijn is misschien wel het beste argument om te vermoeden dat Jacob het niet zelf vervaardigd heeft, nog los van de stijl van de schilderijen die afwijkt van wat we van hem kennen. Jacob was inventief en creatief genoeg om te variëren met zijn eigen ontwerpen. Deze bevindingen zijn overigens niet van onszelf, maar van een masterstudente van de Universiteit Utrecht, Mirjam van Kampen.

Tot nu toe heb ik alleen toeschrijvingen en afschrijvingen genoemd. Maar we hebben ook kennis verworven over de afgebeelde personen en/of de functie van een aantal kunstwerken.

Dit triptiek uit het Rijksmuseum, dat 1517 gedateerd is, kan ondanks dat het niet gesigneerd is zonder twijfel op naam van Jacob worden gezet. Wie de geportretteerde personen zijn, wist men niet. Jarenlang zijn ze op basis van de afgebeelde wapenschilden geassocieerd met de familie Heereman, die een geblokte keper en onder andere een schoepenrad met sterretjes in hun wapenschild dragen. Maar deze wapenschilden zijn overschilderd, zo was al veel langer duidelijk, en daarom opperde de historicus en genealoog Dudok van Heel dat hier de Amsterdamse familie Cat afgebeeld kon zijn. Het aantal afgebeelde zonen en dochters bleek precies te kloppen met zijn genealogische bevindingen rond de familie Cat. Onderzoek met infraroodreflectografie maakte echter duidelijk dat hier wel degelijk een lid van de Heereman familie was afgebeeld: onder de verflagen bevindt zich namelijk een in houtskool geschilderd wapenschild dat niet gekanteld was maar recht hing, waarop zich in dit voorbereidende stadium al een rad bevond met sterretjes daar omheen. Voilà, het schilderij kon weer teruggeplaatst worden in de Heereman familie. De voorgestelde personen zijn overigens niet bekend, omdat we geen uitgebreide genealogische gegevens over deze familie in de zestiende eeuw hebben.

En tot slot, een spectaculaire vondst waarnaar het onderzoek nog in volle gang is: Dit schilderij bevindt zich in de rooms Katholieke kerk van Poeldijk. Het werd altijd aan de Meester van de Figdorse kruisafneming toegeschreven, maar het kan naar mijn mening op naam van Jacob Cornelisz. worden gezet. Het schilderij kan niet los gezien worden van dit schilderij, uit de Staatliche Gemälde Sammlungen in Berlijn, een schilderij dat al veel langer bekend is en aan Jacob wordt toegeschreven. Recent is het hout van beide panelen onderzocht met dendrochronologie, een techniek waarmee de kapdatum van de boom kan worden vastgesteld en men een indicatie krijgt van een waarschijnlijke vervaardigingsdatum. Het interessante was dat het hout waarop beide panelen geschilderd zijn afkomstig is van dezelfde boom.

Dit leidde onder veel mensen tot euforie, omdat beide panelen blijkens deze vondst dus tot hetzelfde altaarstuk behoord zouden hebben. Dit werd al eerder vermoed omdat beide panelen extreem dun zijn en op een onbekend moment zijn afgeschaafd. We zouden hier dus met voor- en achterkant van hetzelfde paneel te maken hebben. Maar daarvan zijn wij nog niet overtuigd, ook omdat de iconografie van de Heilige Hubertus en de Heilige Bartholomeus niet direct verenigbaar is. En recent vond ik op het internet dit schilderij met de Verrijzenis van Christus, dat naar mijn mening óók wel eens met de panelen uit Poeldijk en Berlijn te maken kan hebben. Kortom, er is nog veel werk te doen.

6. Besluit: onze toekomst

En dat brengt mij tot het einde van mijn verhaal. Dat vele werk wat ons nog te doen staat, kan mogelijk plaatsvinden in het kader van een tentoonstelling die in Alkmaar georganiseerd wordt met de werkelijke schilderijen en houtsneden van Jacob, dus niet de replica's. We kunnen er nog niet veel over kwijt, want de plannen zijn nog pril en er kleven nog veel onzekerheden aan een dergelijk ambitieus plan, maar ik kan al wel los laten dat ik momenteel voor een afgebakende periode van vier maanden in dienst ben van het Stedelijk Museum in Alkmaar, om de mogelijkheden voor deze tentoonstelling nader te onderzoeken en uit te werken. In het kader daarvan organiseren we maandag a.s. het eerste wetenschappelijk symposium ooit over Jacob gehouden. Er is zojuist ook door Ilona van Tuinen, kunsthistorica uit Amsterdam, een promotievoorstel ingediend bij de Universiteit van Amsterdam, om uitvoeriger onderzoek te gaan doen naar het zeer interessante schetsboek uit het atelier van Jacob, waarover ze in de laatste Jacobsbode al schreef. Van het Prins Bernard Cultuurfonds ontvingen wij

een subsidie waarmee Ilona dit onderzoek kon opstarten en waar zij momenteel druk mee bezig is. Maandag aanstaande heeft het Stedelijk Museum van Alkmaar het eerste wetenschappelijke congres over Jacob Cornelisz. ooit georganiseerd, waar zo'n 70 kunsthistorici zullen discussiëren over Jacob. We zijn dus naar mijn mening op de goede weg.

Een betaalde baan om onderzoek te doen naar Jacob Cornelisz. van Oostsanen – tien jaar geleden had ik mij geen mooier vooruitzicht kunnen denken. Ik ben er van overtuigd dat ik deze tijdelijke betrekking niet gekregen had als ik mij niet bij Egbert en Barbara had aangesloten, die met hun aanstekelijke enthousiasme zoveel hebben bereikt voor en rond Jacob Cornelisz. van Oostsanen. Ik denk ook dat zij zelf niet hadden kunnen vermoeden, toen zij jaren geleden begonnen met het verzamelen van gegevens en beeldmateriaal over een middeleeuwse schilder die uit hun woonplaats afkomstig zou zijn, dat zij zo'n ware Jacob Cornelisz-rage teweeg zouden brengen. Laat staan dat Jacob hier zélf 500 jaar geleden een vermoeden van had kunnen hebben.

Tien jaar geleden vertelde ik nog wel eens aan mensen, die mij vroegen wat ik in mijn vrije tijd deed, dat ik aangesloten was een provinciaals clubje uit het Waterland, dat zich inzette voor een middeleeuwse schilder die al eeuwen dood was. Dankzij Egbert en Barbara, en vooral ook dankzij Andrea van Leerdam, die sinds 2006 deel uitmaakt van ons bestuur en een prachtige website heeft gemaakt, uitstekende redactievaardigheden bezit en minstens zoveel enthousiasme toont voor onze gezamenlijke Oostzaanse vriend, kan ik met veel trots zeggen dat ik nu deel uitmaak van een bijzondere organisatie die niet meer weg te denken is uit het Oostzaanse cultuurlandschap en ook in museale kringen grote bekendheid geniet, wat alleen al blijkt uit het aantal museumdirecteuren en conservatoren dat vanavond hier aanwezig is.

Dank u voor uw aandacht.